

БАШКИРСЬКО-УГОРСЬКА ПРОБЛЕМА (ДИСКУРС ДЖЕРЕЛ ТА СТЕРЕОТИПИ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Це дослідження присвячено найбільш актуальним питанням башкирсько-мадьярської проблеми. Велика Угорщина не тотожна Башкирії. З башкирських етнонімів ледь два-три є спільними з угорцями. Угорський компонент брав участь у етногенезі башкир, проте до власне угорців вони мали опосередковане відношення. Башгірди та баджгурд східних джерел це угорці. Свідчення ал-Масуді про баджгурдів та нукарда відносяться до угорців та болгарам.

Ключові слова: башкирсько-угорська проблема, угорці, башкири, Велика Угорщина, східні угорці, етноніми.

Одним з найбільш цікавих питань історії Волго-Уральського регіону є башкирсько-угорська проблема. Питанню прабатьківщини угорців у Волзько-Уральському регіоні присвячена величезний масив угорських та російських наукових досліджень. Предметом нашого дослідження є свідчення середньовічних писемних джерел щодо ранньої етнічної історії угорців. Метою нашого дослідження є аналіз основних точок зору у історіографії стосовно можливості локалізації прабатьківщини угорців у Башкирії. Необхідно відзначити, які свідчення писемних джерел стосуються башкирів і чи можна ототожнити угорців Великої Угорщини з башкирами.

Перед тем як безпосередньо перейти до дослідження проблеми необхідно з'ясувати під якими етнонімами угорці були відомі сусідам. Давні угорці були відомі сучасникам під багатьма іменами. Лев Мудрий, Продовжувач Феофана та Костянтин Багрянородний називали угорців турками. Угорці сприймались візантійцями як чергове кочове плем'я. Вони навіть не робили спроби їх якось вирізнити. Лев Мудрий, переповідаючи трактат Маврикія, фактично поставив знаки рівності між тюркютами Маврикія та сучасними собі угорцями. У Житії Костянтина Філософа турками було названо хозарів, які перебували недалеко від Херсона. Лев Диякон називав угорців гунами. Продовжувач Георгія Амартола називав угорців унгри, гуннами та турками. Унграми також названі угорці в «Житії Василя Нового» та «Дивах святого Георгія». У Георгія Амартола угорці названі унграми¹.

* **Ярослав Пилипчук** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, відділ Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

¹ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997. — С. 113–114, 122–129, 131–133; Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — Budapest, 1999. — P. 275–282, 284; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century—Cluj-Napoca, 2003. — P. 14, 16

Вплив візантійської традиції на слов'ян був помітним, оскільки при перекладі на слов'янські мови етнонім турк автоматично перекладали як угри. З цим і пов'язані згадки про війну Іраклія у союзі з уграми та переселенням білих угрів (насправді оногурів Аспаруха). При переселенні до Паннонії угорців Нестор назвав угорців Чорними Уграми. Етнонім Угри для позначення угорців використовувався у XI–XII ст. для позначення Угорського Королівства. У «Повісті про Латинянах» та «Житті Наума» угрів також було названо пеонами. Наслідуючи візантійську традицію найменування сучасних племен архаїчними етніконами слов'яни так називали угорців².

У єврейській книзі «Йосиппон» угорців було названо угр, очевидно орієнтуючись на слов'янські джерела. Йосіф бен Горіон називав угорців Унгарі орієнтуючись на етнікон, котрий використовувався у Західній Європі для позначення угорців. У єврейсько-хазарській переписці каган Йосиф називав угорців х-г-рім. Назви Ungari та Hungari використовувались у багатьох латиномовних хроніках. Фактично євреї знали про угорців завдяки посередникам з Європи та від слов'ян³.

У частині арабських та перських джерел угорців називали ал-маджгаріа. Так угорців називали Ібн Русте, автор «Худуд ал-Алам», Гардізі та Тахір ал-Марвазі. Плутанина з позначенням башкирів та угорців породжена свідченнями частини арабо-перських істориків та географів. Ал-Гарнагі у нотатках до опису своїх подорожей згадував про башгїрдів у країні ал-Ункаріа. Ібрагим б. Йакуб називав угорців ал-Ункалі. Ал-Ідрісі називав башкир та угорців зовнішніми та внутрішніми басджїртами. Йакут у своєму географічному словнику поєднав свідчення Ібн Фадлана про подорож до Середнього Поволжя та дані про Угор-

² Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 116–119, 172; *Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages.* — P. 282–283; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — P. 13–18.

³ Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. — Л., 1932. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frametext3.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frametext4.htm> Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу; *Гаркавія А.Я.* Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве. — СПб., 1874. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi1/frametext2.htm> Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу; *Петрухин Я.В., Эйденкин Я.Д.* Книга Иосипион // Славяне и Русь в Иосипионе и Повести Временных лет. К вопросу о источниках русского летописания // Славяне и их соседи. — Вып. 5. — М., Наука, 1994. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kniga_Iossipon/text.htm — Назва з екрану; *Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages.* — P. 282–287; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — P. 14–15.

щину, коли оповідав про башгірців воюючих з румійцями та мусульманську громаду Халеба⁴.

Необхідно зауважити, що про башкирів тривалий час у мусульманському світі не знали. Фактично першим повідомленням про башкирів був звіт Ібн Фадлана про подорож др Волзької Булгарії. Башкири у ньому описані мисливцями за головами. Їх мандрівники побоювались. Повідомлялось, що вони кочівники та є язичниками. Арабський посол знайшов у них анімізма⁵.

Ал-Балхі повідомляв, що басджиртів (башкир) 2 тис. та вони добре захищені своїми лісами. Це повідомлення скопіювали ал-Істахрі та ал-Ідрісі. Ал-Біруні згадував, що башкири мешкають у лісах та горах. Гардізі повідомляв, що Басджірт мешкав між володіннями кімаків та хозар. Він очолював військо з 2 тис. Хозар направив Басджірта проти огузів та саклабів. Ал-Істахрі порядом з башкирами згадував печенігів. Стосовно басджиртів, то він вказував, що їх два види. Перший мешкає поряд з огузами та Волзькою Булгарією. Інший мешкає поряд з печенігами у Європі та вказано, що він також межує з Румом (Візантією). Д. Анікєєв притримується думки, що мешкаючі поряд с печенігами басджирти це угорці. У Ібн Хаукаля також є свідчення про басджиртів, котрі разом з баджанакми межують з Румом (Візантією). Необхідно зауважити, що представники Балхської географічної школи (традиція Джахайні) не називали угорців та башкирів різними етнонімами⁶.

Нам необхідно також більш детально зупинитися на свідченнях деяких арабських та перських істориків та географів. Ал-Масуді повідомляв про конфедерацію чотирьох племен — баджанак, баджна, баджгурд та нукерде, котра воювала против кімаків, огузів, карлуків. Арабський історик відзначав, що друга

⁴ *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — P. 289–297; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 105–106; *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — P. 14.

⁵ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П. Ковалевского.] Под редакцией И.Ю. Крачковского. — М.–Л., 1939. Веб-сайт «Исторический факультет МГУ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> — Назва з екрану.

⁶ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу Веб-сайт «Исторический факультет МГУ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> Назва з екрану; Гардизи... — Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. — М., 1973. — Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm — Назва з екрану; *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). — СПб., 1870. — VIII, 308 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm — Назва з екрану; *Анікєєв Д.О.* Міграція і розселення печенігів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X ст. // Сходознавство — № 48. — К., 2009. — С. 8–9; *Антонов И.* Средневековая Башкирия. — Уфа: УП Галиуллин Д.А., 2012. — С. 44–45.

коаліція племен перемогла і наслідком цього стало переселення печенігів до Європи.

У іншому своєму доробку був опис війни чотирьох племен проти ромеїв, котру хроніст датував 932–933 рр. У джерелі вказано, що племена баджанак, баджна, баджгурд, наукерде напали на місто W.l.nd.r. Це місто знаходилось у візантійському прикордонні. На думку Д. Анікєєва та І. Коновалової, під найменуванням В.л.нд.р. згадано поселення Дебелт поблизу Бургаса. Було вказано, що племена тюрків баджанак, баджна, баджгурд та наукерде походять від єдиного предка та нападають на країни аж до ал-Андалуса та на Рум. Чотири племені здобули Валандар, перемогли військо румійців, а після цієї кампанії робили набіги на країни сакаліба та Рум, а також доходили до ал-Андалуса, Іфранджі (Європи), Джалалікі (Галісії). Масуді вказував, що тоді у румійців правив Арман (Роман Лакапін). У цих свідченнях були комбіновані свідчення про печенігів та угорців. Угорці дійсно у своїх походах досягали Аквітанії, Саксонії, Калабрії, але печеніги на заході не йшли далі Угорщини, Болгарії, Візантії. Серед інших племен було назване плем'я нукарда⁷.

Стосовно ототожнень цього етнікона з відомими етнонімами, то С. Толстов співставляв його з Янгикентом. К. Маккартні вважав, що ал-нукарда це угорці. Д. Паулер притримувався схожої думки. П. Голден ототожнює нукарда з племенем оногурів, точніше з його зіпсованою формою Onogurda. В. Бейліс та Й. Маркварт запропонували замість Нукарда читати етнонім як ункарда. І. Коновалова вважає, що нукарда це новгородці. Д. Анікєєв ж вважає, що нукарда це угорці, а баджгурд це башкіри. Н. Каплун зробила припущення, що баджгурд це башкіри, а нукарда це кангари. Українська дослідниця підтримала думку О. Прицака про те, що причиною війни між племенами двох коаліцій була боротьба за контроль над торговими шляхами. Контроль печенігів над частиною Великого Шовкового шляху протирічив інтересам хозар, котрі організували антипеченізьку коаліцію племен. Частина печенігів відступила на караваний шлях між Волзькою Булгарією та Хорезмом, котрий описав Ібн Фадлан. Т. Левицький та І. Коновалова виправдано вважали, що баджгурд це угорці. На нашу думку, баджна та баджанак це печеніги, а баджгурд це угорці. Д. Анікєєв припускає, що печеніги воювали проти Візантії у 935 р. І. Коновалова датувала конфлікт 934 р., тобто час набігу угорців на володіння ромеїв. П. Голден вважає, що альянсу з кімаків, хозар та карлуків протистояли оногури, угорці та печеніги. Повідомлення арабського хроніста про війни двох коаліцій племен не відносилась к визначеному часу, а відобразила ситуацію прибуття нових етнічних груп до Центральної Європи. Кімаки, карлуки та огузи витіснили печенігів з центральноазійських степів⁸.

⁷ Коновалова І.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000. — С. 147–156.

⁸ Golden P.B. The migrations of the Oghuz // Archivum Ottomanicum. — Vol. 4. — Wiesbaden, 1972 — P. 58–59, 62–68; Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm — Назва з екрану; Каплун Н.М. Про печенігів

Традиція називати угорців башгірдами була і у перських хроніках. Необхідно вказати, що для позначення угорців використовувався ще й етнонім Керел, котрий був запозичений Джувейні та Рашид ад-Діном з «Таємної Історії монголів» де окрім цього етноніма згадувались ще етноніми баджигіт та мачжарат. Свідчення Рашид ад-Дина про те, що Шибан брав участь у поході на Волзьку Булгарію та Башкирію, необхідно сприймати більш ніж критично. Персидський хроніст вказував, що булари та башгірди християни та межують з франками. Опис битви з келаром буларів був запозичений з хроніки Джувейні⁹. Невдала вставка Рашид ад-Діном опису битву перед походом на Русь обумовила плутанину при описі подій «Великого Західного походу». Місце келарів Джувейні у «Збірнику Літописів» зайняли булари¹⁰. Розповідь про битву монголів з келарами та башгірдами скопіювали Вассаф та Шереф ад-Дін Йазді¹¹. Битва з келарами та башгірдами це битва з правителем угорців Белою IV та принцем Коломаном. Буларів Рашид ад-Дін вважав окремим народом. Він повідомляв, що булари та башгірди, досі не зовсім підкорені монголами, що зрозуміло не мало відношення до Волзької Булгарії та Башкирії. Стосовно сусідства з франками, то Угорщина та Польща якраз були сусідами Священної Римської Імперії.

Стосовного башгірдів, то Йякут повідомляв, що вони притримувались ханіфітського мазхаба ісламу. Серед населення Халеба була община ал-Баджгардійя. Їх Йякут охарактеризував як світловолосих людей. Вони вважали своєю батьківщиною країну ал-Хункар та були підданими її правителя, а свій язик співставляли з мовою франків¹². Ал-Гарнаті називав угорського короля правителем башгірдів та згадував, що у його війську служили мусульмани, котрі воювали проти румійців (візантійців)¹³. Загадкові угорські мусульмани не були світловолосими, оскільки були булгарами, хорезмійцями та печенігами¹⁴.

багатих та бідних: доля двух гілок одного народу наприкінці IX — на початку XI ст. // Сходознавство. — № 17–18. — К., 2002. — С. 83–89; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — С. 147–156; Ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Часть 1 // Записки Императорской академии наук. — Т. 32. — СПб., 1878. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm> — Назва з екрану.

⁹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — М.–Л., 1941. — С. 23; Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... — Казань, 2002. — С. 164–165.

¹⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — С. 23, 35.

¹¹ Антонов И. Средневековая Башкирия. — Уфа, 2012. — С. 60–61.

¹² Йякут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран // История татар. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 806.

¹³ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. — М., 1971. — 135 с. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext2.htm>

Зазвичай свідченням зв'язків угорців з башкирами вважають угорську етнімію. Костянтин Багрянородний вказував, що у угорців сім племен — Неки, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі, Касі. Ці племена угорською мовою називались Ньек, Медьєр, Курт та Дьярмат, Тарьян, Еньо, Кер, Кесі. А. Новосельцев та Г. Літаврін вважали, що етнонім дьярмат можна співставити з башкирським юрмати, а також відзначали, що тільки два етноніми — Медьєр та Ньек — є фінно-угорськими, а усі інші тюркські. Цієї ж думки притримувався й В. Шушарін. В. Спіней вважає, що усі етноніми окрім Медьєр відносяться до тюркських етнонімів. Два етноніми Еньо та Дьярмат мають паралелі у башкирській етнімії. Д. Немет вважав, що ньек можна співставити з башкирським племенем нагман, кесе з кесе-табин, еньо з еней. Гіпотеза угорського дослідника отримала широку підтримку у башкирській та російській історіографіях. Р. Кузєєв та Т. Гаріпов некритично сприйняли статтю Д. Немета. Окрім того, цей угорський вчений ототожнював Дьюла та Юламан, проте племені з такою назвою у угорців не було. П. Голден вважав, що тюркськими були племена Курт-Дьярмат, Тарьян, Ене, Кер, Кесі. Серед кланів угорців був Zuard, котрий П. Голден співставляв з саварт-асфалами. Ще Д. Паулер ототожнив дьярмат та юрмати, еньо та еней. Проте тільки перша пара етнонімів вважалась прийнятною Л. Лігетті. Побудови Д. Немета у свій час були розкритиковані І. Мандокі-Конгуром. Також дослідник вказував, що етноніми еньо та еней не можуть бути співставлені, як і інші ототожнення, окрім куртдьярмат та юрмати. Серед скептиків щодо башкиро-угорських ототожнень був і З. Гомбоц. І. Зімоні зазначав, що навіть ототожнення дьярмат та юрмати викликає багато складнощів. Багато тюркських запозичень пов'язані з булгарською мовою огурської групи. Про це свідчать чисельні тюркізми угорської мови. В. Шушарін вважав, що найменування Тарьян серед угорських племен походило від тюрків, плем'я ене відповідало башкирському Еней, дьярмат — башкирському юрмати, кюрт також тюркське найменування. Угорськими російський вчений вважав медьєр та ньек. При висвітленні контрверсійних питань він відзначав, що І. Мандокі-Конгур критикував співставлення ньек з нагман та кесі з кесі табин. Назва ж племені кер має як тюркську, так і угорську етимологію, при цьому він вважав більш переконливою другу. Назва одного з угорських племен (медьєр) стало самоназвою цілого народу. А. Рона-Таш зазначав, що ототожнення Дьярмат та Юрматы складне з точки зору лінгвістики. Ототожнення Ене та Еней не викликало у дослідника питань, як і можливість переходу медьєр у мішер. Дослідник також висловив припущення про походження етнікона угри (слов'янський етнікон для позначення угорців) від оногурів та Югри. Проте отожнення Ньек та Нагман дослідник вважає неймовірним, так само неймовірне ототожнення Кесе та Кесі¹⁵.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm> — Назва з екрану.

¹⁴ Зімони І. Венгры в Волжско-Камском Басейне? // *Finno-Ugrica*. 2000. — № 1 (4). — С. 26–27.

¹⁵ *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — М., 1991. — Глава 40 Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/

Ті давньомадярські племена, котрі не переселились на початку IX ст., залишились у волзько-уральському регіоні. Частина з них під тиском печенігів перекочувала у район басейнів Ками та Заї. Кушнар'онківці та караякупівці, котрі залишались жити на території Башкортостану, стали сусідами башкирів та поступово тюркизувались, як і більш пізні чіялікці¹⁶. Носії чіялікської культури за припущенням Є. Казакова прийшли до Башкортостану та Прикам'я з Зауралля¹⁷. В. Іванов вважає, що у XII–XIV ст. володіння чіяликців знаходились у басейнах Ками та Білої¹⁸.

Угорські домініканці писали, що здійснити мандрівки їх спонукали свідчення давніх про прабатьківщину мадяр. Вони не запозичували інформацію у угорського Аноніма. У більш пізніх, ніж звіти Ріхарда та Юліана, хроніках Магістра Акоша та Шимона Кезаї відбилися дещо інші дані, ніж у угорського Аноніма. За свідченнями цих хроністів, гігант Менрот увійшов у землю Евліат та одружився з Енет. Від неї народились Хунор та Магор. Їх нащадки населяли область Персії, а тілом та кольором вони були схожі на гуннів, а мовою відрізнялись як саксонці та тюринги. Хунор та Магор полювали та, переслідуючи оленя, прийшли у болота Меотиди, де пробули кілька років. На шостий рік вони нашттовхнулись на дітей та синів Белара та увели їх з собою у болота Меотиди. У числі полонених було дві дочки аланського князя Дули. Від шлюба цих жінок з Хунором та Магором за версією Магістра Акоша та Шимона Кезаї і походили угорці¹⁹.

Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний вказував, що у угорців було кілька батьківщин і називав їх турками. Перша прабатьківщина ним була локалізована в загадковій країні, де вони жили поряд з хозарами, а друга прабатьківщина в Етелькьозі між Дніпром, Дунаєм та Прутом. Родичами

text40. phtml?id=6399 — Назва з екрану; *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? С. 5–41; *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren // *Acta Linguistica*. — Т. 16 (1-2). — Budapest, 1966. Лайв-джорнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 173–176; *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — P. 30–32; *Golden P.B.* The Origins and Development of the Hungarians // *The Cambridge History of Early Inner Asia*. — Cambridge, 1990. — P. 246–247; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — P. 430–435.

¹⁶ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия. — Казань: Институт истории АН РТ, 2007. — С. 93.

¹⁷ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны... — С. 105; *Казаков Е.П.* Угры Восточного Закамья в составе Улуса Джучи // *История татар*. — Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. — Казань, 2009. — С. 484–485.

¹⁸ *Иванов В.А.* Угорские племена в Восточном Закамье и Приуралье // *История татар*. — Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 414–415.

¹⁹ *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199; *Rady M.* The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // *Slavonic and East European Review*. — 2009 — Vol. 87 (4). Веб-сайт «Лондонський Глобальний Університет». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> — Назва з екрану.

угорців були названі саварти-асфали (савіри у прикаспійських степах Дагестану). Очевидно, візантійський історик розглядав угорців як частину степового світу. Він вказував, що угорці деякий час мешкали поряд з хозарами. Етелькьоз був землею у яку вони разом з каварами відкочували після громадянської війни у Хозарському каганаті²⁰.

Концепт *Ungaria Maior* був винаходом самих угорських домініканців. Він повинен був пояснити питання з прабатьківщиною угорців та з метою місії домініканців. Так само концепт *Magna Hungaria* у францисканців був покликаний пояснити походження угорців і пояснити позначення їх прабатьківщини. Францисканці адаптували *Ungaria Maior* під своє розуміння. Оскільки домініканці згадували *Ungaria Maior*, то францисканці автоматично перенесли назву *Magna Hungaria* на країну Паскатір. Францисканці, котрі мандрували пізніше домініканців та самі не були в Волзькій Булгарії та знали тільки про те, що десь на сході існує країна Паскатір²¹. Інформація про те, що *Ungaria Maior* знаходилась на схід від Волзької Булгарії, деякий час слугувала причиною ототожнення її з Башкирією²².

За даними Шимона Кезаї та магістра Акоша, прабатьківщина угорців Скифія поділялась на Башкирію, Денцію (Децію) та Магорію (землю угорців)²³. Йоганка охарактеризував баскардів як мусульман, а папа Іоанн XXII згадував про християнського вождя східних угорців *Jeretanny*²⁴. Ріхард повідомляв, що угорці-язичники мешкали неподалік від Булгара. Було вказано, що Ріхард знайшов східних угорців за дві днів від країни волзьких булгар. Країна цих угорців була знайдена угорськими домініканцями завдяки жінці з східних угорців, котра вийшла заміж за булгарина і мешкала на батьківщині чоловіка. Зустрівши проповідників, вона вказала їм шлях. С. Аннінський по помилці повідомляв, що ця країна знаходилась на Ак-Іделі. Проте свідчення латинського

²⁰ *Константин Багрянородний. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — М., 1991. — Глава 38 — Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397 — Назва з екрану, Коментарии; Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии. — СПб., 2002. — С. 249.*

²¹ *Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч. Н.П. Шастиной. — М., 1957. — С. 48, 123.*

²² *Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 21.*

²³ *Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. — Lipsiae, 1883. — S. 57; Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне. — С. 20.*

²⁴ *Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив.— 1940. — Т. III — С. 91–94; Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. — Cambridge: Canbrige University Press, 2005. — P. 35–36.*

оригінала хроніки у рукопису, котру використав Г. Доррі є дещо іншими. Річку згадану Ріхардом можна ототожнити з Волгою²⁵.

Юліан вказував, що монголи завоювали «Велику Угорщину». При цьому частина язичників угорців відкочувала на правий берег Волги. Було вказано, що Юліана випередили чотири ченця-домініканці. Східні угорці втікали від монголів і були ладні прийняти католицизм аби дістатися Угорщини. Суздальський князь заборонив домініканцям проповідувати католицизм серед цих угорців-язичників. Католицькі ченці були ним вигнані. Вказано, що потім вони підійшли до міста Рецесуе і потрапили у країну мордуканів, де один из князів тої землі підкорився татарам. На цій ділянці шляху до них приєднався Юліан. Двоє ченців через країну мордуканів намагалися дістатися землі татар, проте подальша їх доля була невідома. Два інших ченця та Юліан попереду себе відправили перекладача, але він був вбитий мордуканами. Князем мордуканів, котрий підкорився монголам, був каназор мокшан і ймовірно саме мокшани вбили перекладача²⁶. Угорські дослідники стверджують, що угорці-язичники це не башкири²⁷.

Ріхард повідомляв, що *Ungaria Maior* знаходилась поблизу від *Magna Bulgaria* (це звичайно не Велика Булгарія Кубрата, а Волзька Булгарія²⁸). Ріхард вказував, що земля язичників-угорців починалась від річки Ітіль²⁹. Ріхард та Юліан під час візитів до Східної Європи не ототожнювали *Ungaria Maior* з якоюсь іншою країною. В. Напольських відзначав, що Юліан не співставляв Велику Угорщину з башкірами. Він зазначав, що присутність східних угорців у Середньому Поволжі та згадка там етнонімів мочари, можари/мішер може свідчити якщо не про перебування на території Мещери нащадків східних угорців, то людей принаймні збергіших етнонім мадяр. Мачжарат «Таємної історії монголів» вирогідно були східними угорцями Волзько-Уральського регіону. Угорський францисканець Йоганка перебуваючи у Баскардії не згадував про те, що угорці-язичники були тотожні населення цієї країни³⁰.

²⁵ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 81; *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. — I. Philologisch-historische klasse. № 6. — Göttingen, 1956. — S. 157.

²⁶ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 89.

²⁷ *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41.

²⁸ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 80–81; *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren — S. 156.

²⁹ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 81.

³⁰ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 92–94; Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии. — СПб.: Евразия, 2002 — С. 244–249.

Юліан повідомляв про переселення угорців-язичників з-під Волзької Булгарії до кордонів Русі. Опис мандрівки Юліана та Ріхарда не залишають сумнівів про те, що домініканці були у Булгарії. Східні угорців, які, на думку Ріхарда та Юліана, розмовляли мовою близькою угорській мові, не залишилися жити на попередній території. Вони мігрували на правий берег Волги. Оскільки знання європейців з географії Східної Європи були відносними, то італійці цілком могли зазначати, що нехрещені угорці мешкають поблизу Дона. Ймовірно, інформація італійських гуманістів була запозичена зі звітів угорських домініканців XIII ст. Угорці адресували свої листи італійським клірикам, а Еней Сільвіо Пікколоміні, відомий ще як Папа Римський Пій II, мав можливість користуватися цими документами. Антоніо Бонфіні можливо також мав доступ до цих документів³¹.

Історіографія проблеми Magna Hungaria є розлогою. У цій статті ми розглянемо тільки деякі точки зору на цю проблему. Традиційно Башкирія розглядалась як одна з прабатьківщин угорців. На її території знаходились каракупівська та кушнарьонківська культура, котра може бути ототожнена з уграми. А. Рона-Таш вважає, що угорці прийшли у Волзько-Камський регіон разом з волзькими булгарами. Регіоном, з якого угорці мігрували до Етелькьоза, дослідник вважає Донско-Кубанське межиріччя³².

Схожі гіпотези запропонували Л. Бендефі та І. Боба. Так, Л. Бендефі вважав можливим припустити, що землею угорців до переселення у Етелькьоз були степи Північного Кавказу і пов'язував з ними Маджар на Кумі. Проте це мало ймовірно, а місто Маджар існувало тільки у мусульманській Золотій Орді. Неохідно зазначити, що згадка аланів поряд з християнами з східних угорців у буллі папи Іоанна XXII ще не свідчить на користь північнокавказької прабатьківщини угорців. Алани у якості населення Улусу Джучі згадувались у різних регіонах³³. Стосовно ж гіпотези І. Боба, то перебування угорців на північ від Кавказу дослідник пов'язував з оногурами, котрі на його думку, були частиною угорсько-булгарської конфедерації племен. Булгарська частина конфедерації називалась уграми, а угорська — мадярами. Вихідною точкою міграції угорців у надчорноморські степи І. Боба вважав територію Мещери на правому березі Волги³⁴.

У російській історичній науці також спостерігається цікавість до прабатьківщини угорців. М. Карамзін вважав, що прабатьківщиною угорців було Надуралля. К. Грот висловив припущення, що прабатьківщина угорців знаходилась

³¹ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 162–163; Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 77–91; Фодор И. Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу // Уфимский археологический вестник. — 2010. — Вып. 10. — С. 138–139.

³² Рона-Таш А. Хазары и мадяры // Хазары. М.–Иерусалим, 2005. — С. 116–117, 122, ссылка 24.

³³ Bendefy L. A magyarország kaukázusi őshazája. — Budapest, 1999. — 300 Old. // Веб-сайт «Інститут угорських студій». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf — Назва з екрану.

³⁴ Boba I. Nomads, Northmens and Slavs. — The-Hague-Wiesbaden, 1967. — P. 79–94.

по обидві сторони Уралу у Волзько-Уральському регіоні та у Західному Сибіру. М. Данилевський вважав прабатьківщиною угорців Прикамсько-Уральський регіон. У другій половині ХХ ст. до писемних джерел додалась інформація археологічних досліджень. Археологічні експедиції знайшли пам'ятники караякупівської та кушнарьонківської культур. Найбільш гучним відкриттям були роботи на Велико-Тіганському могильнику. Є. Халікова вважала, що прабатьківщин угорців було кілька. Спочатку мадяри переселились з Сибіру на територію Башкортостана. Magna Hungaria, на її думку, охоплювала регіон від Нижньою Ками до східних схилів Південного Урала. А. Халіков дещо по-іншому окреслив кордони. На його думку, вони проходили на півночі у нижній течії річки Кама, на заході по лівому берегу Волги, а на півдні волзько-уральськими степами. А. Халіков вважав, що після переселення угорців до Етелькюза місцеве угорське населення відчуло вплив з боку племен полонської та чепецької археологічних культур. Дослідник пов'язував з угорцями кушнарьонківську та караякупівську культури і був згодний з припущеннями, що Magna Hungaria локалізувалась у Башкортостані. Р. Кузєєв, вважав територію розселення угорців частину Волзько-Уральського регіону, котра простягалась від Волги до Бугульминської височини. І. Антонов вважає, що населення Magna Hungaria були предками башкир, вказуючи на угорський компонент у етногенезі башкир. В. Іванов також вважає Magna Hungaria Башкортостаном, річку Етіль Ак-Іделлю, а східних угорців місцевими уграми³⁵.

У останній час переглядають ставшими традиційними постулати. Місце зустрічі угорських домініканців з угорцям-язичниками Є. Казаков локалізує на річці Зая поблизу від Нижньокамська. Він вважає, що угорцями Юліана було населення чиялікської культури. Країну угорців Юліана він локалізував у країні Паскатір на півдні Татарстану та півночі Башкортостану³⁶. Ріхард та Юліан повідомляли, що розуміли угорців-язичників без перекладача³⁷. В. Напольских та В. Чураков вважають, що східні угорці Юліана розмовляли на мові, яка була близька угорській та мешкали у Волго-Камському межиріччі³⁸. Схожої точки зору притримується угорський дослідник І. Зімоні³⁹. Теорія про спільність

³⁵ *Іванов В.А.* Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — Уфа, 1999. — С. 7–9, 12–18, 39–84; *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа. — М., 1974. — С. 384–388, 400–413; *Антонов И.В.* Страна башкир и ее соотношение с Великой Венгрией // Вестник Челябинского государственного Университета. — 2011. — № 1 (216). История. Вып. 43. — С. 17–20; *Антонов И.* Средневековая Башкирия. — С. 31–64.

³⁶ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия. — С. 104.

³⁷ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров... — С. 81–83, 89.

³⁸ *Напольских В., Чураков В.* Финно-угорские народы Среднего Поволжья и Предуралья к началу XIII в. // История татар. — Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. — Казань, 2009. — С. 472.

³⁹ *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41.

етнічних найменувань угорців та башкир, автором якої був Д. Немет, була розкритикована І. Мандокі-Конгуром та І. Зімоні⁴⁰.

Питання про прабатьківщину угорців цікавило угорських та європейських дослідників. Е. Моор вважав, що *Ungaria Maior* Юліана знаходилась на берегах Волги. К. Маккартні вважав, що предки угорців жили у Приураллі та були відомі як башкортти. Саме ж поняття *Magna Hungaria* він вважав пізнім та короткочасним⁴¹. У угорській історіографії окрім вищезгаданої думки А. Рона-Таша існують багаточислені гіпотези. І. Ерделі, Е. Мольнар та І. Фодор вважали, що *Magna Hungaria* це і є Башкирія. І. Боба вважав, що Мещера це частина мадяр з правого берега Волги, котра потім переселилась до Центральної Європи. Й. Перенї вважав, що угорці Юліана мешкали на правому березі Волги. Популярним у угорській історичній науці було ототожнення угорців з мещерою руських літописів. Д. Немет, Г. Кун, Д. Мешарос ототожнювали мадяр з предками мішарів. З етнонімами мішер та можар ототожнювали угорців І. Ерделі та Л. Лігетті. На думку І. Вашарі, мішарі були нащадками татарських служивих у Мещері, руський субетнос мещеряків він вважав нащадками ассимільованого слов'янами народу мещера. М. Жіраї та З. Гомбоц вважали, що етнонім Угры для позначення угорців етнонім угри міг з'явитися після контактів слов'ян з булгарами. П. Голден, посилаючись на І. Боба, вважає, що уграми угорців стали називати після того, як вони злились у східноєвропейських степах з оногурами⁴². І. Зімоні локалізує прабатьківщину угорців у Волзько-Камському межиріччі⁴³.

Велика Угорщина не тотожна Башкирії, а більшість свідчень мусульманських хроністів стосуються швидше угорців, ніж башкирів. Розуміння того, що башкири з угорцями це не є споріднені народи прийшло до мусульманських вчених тільки у XIV–XV ст. У угорській історичній традиції угорці та башкири не ототожнюються, а протиставляються. Більшість угорсько-башкирських параллелей невиправдані.

⁴⁰ *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41; *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Лайв-джорнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Mándoky-Kongur I.* Kunok és magyarok. — Budapest, 2012. — Old. 233–234.

⁴¹ *Иванов В.А.* Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — С. 10–12; *MacKartney C.A.* Hungary: A short story. — Edinburgh, 1962. Веб-сайт Угорська електронна бібліотека [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mek.niif.hu/02000/02086/02086.htm#2> — Назва з екрану.

⁴² *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Лайв-джорнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Фодор И.* Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу — С. 138–139; *Vasary I.* The Hungarians or Možars and Meščers/Mišers of the Middle Volga Region // *Archiwum Eurasii Medii Aevi.* — Vol. 1. — Lisse, 1976. — P. 237–240, 256–259, 263–274; *Vasary I.* The Yugria Problem // *Chuvash Studies.* — Budapest, 1982. — P. 254–257; *Golden P.B.* The people Nwkrđā // *Archiwum Eurasii Medii Aevi.* — Vol. 1. — Lisse, 1976. — P. 33; *Boba I.* Nomads, Northmens and Slavs. — P. 92–95.

⁴³ *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41; *Boba I.* Nomads, Northmens and Slavs. — P. 83–88.

**THE BASHKIR-HUNGARIAN PROBLEM
(DISCOURSE OF SOURCES AND STEREOTYPES OF HISTORIOGRAPHY)**

*Pylypchuk Ya.V., PhD OF History, (junior researcher in Dept. of Eurasian Steppe,
Institute of Oriental studies n.a. A. Krymsky of NAS of Ukraine)*

This study is dedicated to the most pressing questions of The Bashkir-Magyar problem. Ungaria Maior is not identical Bashkiria. Only two of Bashkir ethnonyms are connected to the Proto-Hungarians. Ugric component participated in the ethnogenesis of the Bashkirs, but to actually Hungarians they had little to do. Bashgird (badjurd) of eastern sources is Hungarians. Information of al-Masoudi about of Bagjurd and Nukarda was information about Hungarians and Bulgarians.

Keywords: *The Bashkir-Hungarian problem, Hungarians, Bashkirians, Great Hungary, eastern hungarians, etnonims.*